

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०७७

(कक्षा ११ र १२)

भाग २

(ऐच्छिक विषय)

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी भक्तपुर

प्रकाशक : नेपाल सरकार
 शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
 पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
 सानोठिमी, भक्तपुर

© सर्वाधिकार : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

वि.सं. २०७७

मुद्रण :

प्राक्कथन

पाठ्यक्रम सिकाइ शिक्षणको मूल आधार हो । पाठ्यक्रममा समावेश हुने विषयवस्तु र तिनको अभ्यासको स्तरले शिक्षाको समग्र गुणस्तरलाई प्रभाव पार्दछ । पाठ्यक्रमले प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभा प्रस्फुटन गराई व्यक्तित्व विकास गर्न सक्नुपर्छ । यसै गरी राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति निष्ठावान्, स्वाभिमानी, नैतिकवान्, जिम्मेवार, श्रमलाई सम्मान गर्ने, उच्चमशील र सिपयुक्त नागरिक विकासमा पाठ्यक्रमले सहयोग गर्नुपर्दछ । पाठ्यक्रम कार्यान्वयनपछि उत्पादित जनशक्तिले सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्नुका साथै राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्दै राष्ट्रिय सम्पदा र पर्यावरणको संरक्षण गर्न सक्नुपर्छ । यस पाठ्यक्रमबाट विद्यार्थीमा शान्ति, समानता तथा सामाजिक न्यायप्रति प्रतिबद्ध भई सहिष्णुता तथा सदाचार जस्ता आचरण विकासमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । यसबाट सूचना प्रविधिको प्रयोग, वैज्ञानिक अवधारणाको आत्मसात्, खोज तथा अनुसन्धान क्षमताको विकास र जीवनोपयोगी सिप प्राप्तिमा माध्यमले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतायुक्त जनशक्ति तयार गर्नुका साथै आफ्नो भाषा, संस्कृति, कलाप्रतिको अनुरागसहितको पहिचानमा गौरवको अनुभूति गर्ने नागरिक विकासमा योगदान हुने अपेक्षा गरिएको छ । यी पक्षहरूलाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ को मार्गनिर्देशअनुसार कक्षा ११ र १२ का लागि यो पाठ्यक्रम विकास गरिएको हो ।

पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा सम्बद्ध विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागिता जुटाइएको थियो । माध्यमिक तह (कक्षा ११-१२) का विभिन्न विषयका पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा सहभागी शिक्षाविद्, प्राध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक तथा शिक्षासम्बद्ध सङ्घसंस्था र सरोकारवालाहरू, पाठ्यक्रम मस्यौदा कार्यदल तथा सम्बन्धित विषय समितिका सदस्यहरूलगायतका सुझावलाई समेटी यो पाठ्यक्रम तयार गरिएको छ । पाठ्यक्रममा विद्यार्थीका सक्षमता, अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि, विषयवस्तुको क्षेत्र तथा क्रम, सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया र सिकाइ उपलब्धि आकलन प्रक्रिया समावेश गरिएको छ । यस कार्यमा पाठ्यक्रम मस्यौदा कार्यदल तथा सम्बन्धित विषय समितिका सदस्यहरूलगायत उल्लिखित सरोकारवालाहरू तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका सम्बन्धित कर्मचारी योगदान रहेको छ । पाठ्यक्रम विकासमा आवश्यक नीतिगत मार्गदर्शन प्रदान गर्नुका साथै पाठ्यक्रमलाई अन्तिम रूप दिने कार्यमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कनबाट गठित विभिन्न प्राविधिक समितिहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्र पाठ्यक्रम विकासमा योगदान गर्ने सबैप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछ ।

यो पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सम्बद्ध सबै पक्षको योगदान अपेक्षित छ । पाठ्यक्रम सुधारको कार्य निरन्तर चल्ने प्रक्रिया भएकाले भविष्यमा यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन शिक्षक, अभिभावक तथा समस्त बुद्धिजीवीहरूलगायत सम्बद्ध सबैबाट पाठ्यक्रम विकास केन्द्र रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गर्दछ ।

विषय सूची

क्र.स.	विषयवस्तु	पृष्ठ
१.	माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ११ र १२) पाठ्यक्रम २०७६ : परिचय तथा संरचना	१
२.	Biology	१९
३.	शिक्षा र विकास	४४
४.	Geography	५८
५.	Procedural Law	७७
६.	Legal Drafting	८४
७.	समाजशास्त्र	९१
८.	आयुर्वेद	१०३
९.	Business Studies	११२
१०.	भाषा विज्ञान	१२४
११.	दर्शनशास्त्र	१३५
१२.	जनसङ्ख्या अध्ययन	१४३
१३.	खाद्य तथा पोषण	१६०
१४.	नृत्य	१७५

जनसङ्ख्या अध्ययन

कक्षा : ११ र १२

विषय सङ्केत : Pos. 223 (कक्षा ११), Pos. 224 (कक्षा १२)

पाठ्यघण्टा : ५

वार्षिक कार्यघण्टा : १६०

१. परिचय

जनसङ्ख्या अध्ययन जनसाङ्ख्यिक चरणहरूको अध्ययन र उपलब्ध स्रोतहरूको प्रयोग गरी विद्यार्थीको व्यवहारमा परिवर्तन गर्दै यससँग सम्बन्धित अनविज्ञ कठिनाइ पहिचान गर्न सहयोग गर्ने एक व्यावहारिक अध्ययन हो । यसर्थ राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०७६ को मार्गदर्शनबमोजिम विद्यालय शिक्षाको माध्यामिक तह (कक्षा ११ र १२) मा समावेश गरिएको जनसङ्ख्या अध्ययन विषयले विद्यार्थीहरूलाई समाजमा विद्यमान अन्धविश्वास र नकारात्मक धारणालाई ज्ञानको माध्यमबाट निरूपण गरी जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । यसका साथै यसको अध्ययनले विद्यार्थीको व्यावहारिक र व्यक्तित्व विकासमा सहजीकरण गर्न सहयोग गर्छ । यसले व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राष्ट्र र विश्वको जनसङ्ख्या आकार, वृद्धि, संरचना, वितरण र विकासजस्ता पक्षमा विद्यार्थीको ज्ञान र सिप अभिवृद्धि गर्छ । यसका साथै यस पाठ्यक्रमले सम्बन्धित विषयमा उच्च शिक्षाको आधारसमेत तयार गर्ने छ ।

यो पाठ्यक्रम जनसङ्ख्याका विभिन्न सवालहरूमा केन्द्रित रही विद्यार्थीमा सामाजिक अवस्थाको अवधारणा, विषयवस्तु र व्यवहारबारे ज्ञान प्रदान गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित छ । यसअन्तर्गत जन्म, मृत्यु र बसाइँसराइ, पारिवारिक जीवन, मानव यौनिकता, प्रजनन स्वास्थ्य, गुणस्तरीय जीवन जस्ता विषयवस्तु समावेश गरिएका छन् । पाठ्यक्रमले विद्यार्थीमा जनसाङ्ख्यिक विषयवस्तु र यससँग सम्बन्धित सवालहरूबारे अध्ययन गरी जनसाङ्ख्यिक अवस्था, पारिवारिक जीवन, मानव यौनिकता, यौनिक र प्रजनन स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या नीति, कार्यक्रम तथा व्यवस्थापन र समग्र गुणस्तरीय जीवन र यसको व्यवस्थापन ज्ञान हासिल गराउने उद्देश्य राखेको छ ।

यस पाठ्यक्रममा परिचय, तहगत सक्षमता, कक्षाकगत सिकाइ उपलब्धि, विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रम, सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया र विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई समेटिएको छ । यस क्रममा पाठ्यक्रम लेखन तथा विकासको विषयगत औचित्य, पाठ्यक्रममा रहेका मुख्य विशेषता तथा पाठ्यक्रमको स्वरूपलाई समेटेी परिचय, विषयगत रूपमा अपेक्षित ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति, मूल्य र कार्य तत्परतालाई समेटेी त्यसको क्रियात्मक स्वरूपमा सक्षमता, सिकाइको स्तर र सक्षमताको विशिष्टीकृत विस्तृतीकरण गरी सिकाइ उपलब्धि, सक्षमता, सिकाइ उपलब्धि एवम् अधिल्ला कक्षासँग लम्बीय सन्तुलनका आधारमा विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रम, विषयगत विशिष्टपन र मौलिकतालाई समेटेी सिकाइ सहजीकरणका विधि तथा प्रक्रिया एवम् निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका विधि तथा प्रक्रिया उल्लेख गरी विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित गरिएको छ ।

२. तहगत सक्षमता

माध्यामिक तह (कक्षा ११ र १२) को अध्ययनपश्चात् विद्यार्थीहरूमा जनसङ्ख्या अध्ययनका निम्नलिखित सक्षमता हासिल हुने छन् :

१. जनसङ्ख्या अध्ययनको अवधारणा, क्षेत्र, आयाम तथा अन्य विषयहरूसँगको अन्तरसम्बन्धको व्याख्या र विश्लेषण
२. जनसङ्ख्या शिक्षा, जनसङ्ख्या शास्त्र र जनसङ्ख्या अध्ययनविच तुलना र जनसङ्ख्या सिद्धान्तहरूको व्याख्या तथा प्रस्तुति
३. नेपाल र विश्व जनसाङ्ख्यिक अवस्थाको व्याख्या र विश्लेषण
४. वैवाहिकताको अर्थ, महत्त्व र प्रकारको बोध
५. प्रजननको अवधारणा एवम् प्रक्रियाको बोध मापकको प्रयोग तथा नेपालमा प्रजनन विविधताको व्याख्या र विश्लेषण

६. रुग्णता र मृत्युका निर्धारक तत्त्व एवम् मापकको व्याख्या तथा भिन्नता पहिचान
७. बसाइँसराइ र सहरीकरणको अवधारणा, मापकका प्रयोग, प्रवृत्ति प्रभाव र अन्तरसम्बन्धको व्याख्या तथा विश्लेषण
८. परिवार, लैङ्गिकता र सामाजिक जीवनको अवधारणासँग परिचित तथा परिवारिक अधिकार, भूमिका एवम् उत्तरदायित्वको अवलम्बन एवम् पालना
९. नेपालमा लैङ्गिक हिंसाको अवस्था र यौनिक अल्पसङ्ख्यकको जीवनशैलीसँग परिचित भई सामाजिक जीवनशैलीमा तादम्यता कायम
१०. किशोरावस्थामा बृहत् यौनिकता शिक्षा तथा प्रजनन स्वास्थ्यको अवधारणासँग परिचित भई सुरक्षित यौन व्यवहार अवलम्बन
११. जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको अवधारणा, पक्ष, मुद्दा, समस्या र नीति तथा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा विभिन्न सङ्घसंस्थाको भूमिकासँग परिचित भई समन्वय
१२. जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र दिगो विकासको अवधारणा तथा विविध पक्षहरूको व्याख्या एवम् विश्लेषण
१३. जनसङ्ख्या अध्ययनका लागि सामान्य सङ्ख्यात्मक पद्धतिसँग परिचित र प्रयोग

३. कक्षागत सिकाइ उपलब्धि

एकाइ	विषयवस्तुको क्षेत्र	सिकाइ उपलब्धि	
		कक्षा ११	कक्षा १२
१	जनसङ्ख्या अध्ययन र सिद्धान्तहरू	१.१ जनसङ्ख्या अध्ययनको परिचय र उद्देश्य बताउन १.२ जनसङ्ख्या अध्ययनको महत्त्व, क्षेत्र र दृष्टिकोण पहिचान गर्न १.३ जनसङ्ख्या अध्ययनको अन्य विषयहरूसँगको सम्बन्ध तुलना गर्न १.४ जनसङ्ख्या शिक्षा, जनसङ्ख्या शास्त्र र जनसङ्ख्या अध्ययनबिच समानता र भिन्नता छुट्याउन	१.१ जनसाङ्ख्यिक सिद्धान्त विश्लेषण गर्न १.२ माल्थसको जनसङ्ख्या सिद्धान्त विश्लेषण गर्न १.३ मार्क्सको जनसङ्ख्यासम्बन्धी विचार विश्लेषण गर्न १.४ आदर्श जनसङ्ख्या सिद्धान्त विश्लेषण गर्न १.५ जनसाङ्ख्यिक सङ्क्रमणको सिद्धान्त विश्लेषण गर्न १.६ माल्थसको जनसङ्ख्यासम्बन्धी सिद्धान्त र जनसाङ्ख्यिक सङ्क्रमण सिद्धान्तबिच भिन्नता छुट्याउन
२	जनसाङ्ख्यिक अवस्था	२.१ जनसङ्ख्याशास्त्रको परिभाषा व्याख्या गर्न २.२ जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कबारे वर्णन गर्न २.३ जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कका विभिन्न स्रोतहरूको वर्णन गर्न २.४ जनगणना, पञ्जीकरण र नमुना सर्वेक्षणको व्याख्या गर्न २.५ जनसङ्ख्याको आकार, वृद्धि, बनोट र	२.१ विश्व जनसङ्ख्याको आकार, वितरण र बनोटबारे विगत र वर्तमान अवस्थाबारे विश्लेषण गर्न २.२ विकसित देशहरूको जनसङ्ख्याको आकार र बनावट, जन्म र मृत्यु दरको वर्णन गर्न २.३ विकासोन्मुख देशहरूको जनसङ्ख्याको आकार र बनावट, जन्म तथा मृत्यु

		वितरणको विश्लेषण गर्न २.६ जनघनत्वको परिभाषा र व्याख्या गर्न २.७ उमेर र लिंग अनुपातक विश्लेषण गर्न	दर विश्लेषण गर्न २.४ सार्काराष्ट्रहरूको जनसङ्ख्याको आकार र बनावट तथा जन्म र मृत्यु दरको विश्लेषण गर्न
३	विवाह र प्रजनन	३.१ विवाहको अर्थ र महत्त्व उल्लेख गर्न ३.२ विवाहको प्रकार वर्णन गर्न ३.३ विवाहको उमेरबारे विश्लेषण गर्न ३.४ नेपालमा सानो उमेरमा विवाह हुने निर्धारक पहिचान गर्न ३.५ प्रजनन उर्वरताको अवधारणा र प्रकृतिको वर्णन गर्न ३.६ प्रजनन अवधारणा र प्रक्रियाको व्याख्या गर्न	३.१ प्रजनन मापनको अर्थबारे व्याख्या गर्न ३.२ वैवाहिकता मापकसम्बन्धी गणना गर्न (कोरा विवाह दर, उमेर विशिष्ट विवाह दर) ३.३ प्रजननका मापकहरू (कोरा जन्म दर (CBR), उमेर विशिष्ट प्रजनन दर (ASFR), सामान्य प्रजनन दर (GFR) र कुल प्रजनन दर (TFR)) को गणना गर्न ३.४ नेपालमा प्रजनन भिन्नताबारे व्याख्या गर्न
४	रुग्णता र मृत्यु	४.१ रुग्णताको अर्थ र निर्धारक तत्वको वर्णन गर्न ४.२ मृत्युको अवधारणा र प्रक्रियाको व्याख्या गर्न ४.३ मृत्युका निर्धारक तत्वको व्याख्या गर्न ४.४ नेपालमा मृत्यु दर घट्नुको कारण उल्लेख गर्न रुग्णता र मृत्युबिच भिन्नता छुट्याउन ४.५ विश्वमा मृत्युको तह र प्रवृत्ति विश्लेषण गर्न	४.१ मृत्युका मापनहरूको अर्थ र अवधारणा वर्णन गर्न ४.२ रुग्णता मापन गर्ने प्रक्रिया (कोरा घटनादर, कोरा प्रसारदर (Crude Prevalence Rate : CPR) गणना गर्न ४.३ मृत्यु गणना (कोरा मृत्यु दर, उमेर विशिष्ट मृत्यु दर, नवजात शिशु मृत्यु दर र मातृमृत्यु अनुपात) मापन गर्न ४.४ औसत उमेर व्याख्या गरी उमेर बढ्नुको कारणहरू व्याख्या गर्न
५	बसाइँसराइ र सहरीकरण	५.१ बसाइँसराइको अर्थ र महत्त्व वर्णन गर्न ५.२ बसाइँसराइको प्रकारको वर्णन गर्न ५.३ बसाइँसराइको कारण र परिणाम उल्लेख गर्न ५.४ प्रतिभा पलायन, प्रतिभा उपलब्धि र यसको प्रभावबारे व्याख्या गर्न ५.५ नेपालमा बसाइँसराइको तह र प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्न ५.६ सहरीकरणको अर्थ र महत्त्व बताउन ५.७ नेपालको सहरीकरणको प्रकारबारे	५.२ बसाइँसराइका मापक वर्णन गर्न ५.३ आन्तरिक बसाइँसराइ (आन्तरिक बसाइँसराइ दर, बाह्य बसाइँसराइ दर, कुल बसाइँसराइ दर र खुद बसाइँसराइ दर) मापन गर्न ५.४ अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइ (आप्रवासन दर, प्रवासन दर, कुल बसाइँसराइ दर र खुद बसाइँसराइ दर) मापन गर्न ५.५ गाउँ र सहरको सम्बन्धको विश्लेषण गर्न ५.६ नेपालको सहरीकरणको तह र प्रवृत्ति

		व्याख्या गर्न	विश्लेषण गर्न
६	परिवार, लैङ्गिकता र सामाजिक जीवन	६.१ परिवार र पारिवारिक जीवनको अर्थबारे बताउन ६.२ पारिवारिक जीवनको आवश्यकता र महत्त्वको व्याख्या गर्न ६.३ परिवारको वर्गीकरण गरी समाजमा यसको प्रभाव विश्लेषण गर्न ६.४ परिवारमा बालबालिकाको महत्त्वको विश्लेषण गर्न ६.५ पारिवारिक सदस्यहरूको भूमिका र उत्तरदायित्व उल्लेख गर्न ६.६ परिवारमा महिला, बालबालिकाको अधिकारको अवस्था पहिचान गर्न ६.७ परिवारमा ज्येष्ठ नागरिकको महत्त्वको व्याख्या गर्न ६.८ परिवारमा अन्तरपुस्ता सहभागिता स्पष्ट पार्न	६.१ लैङ्गिकताको अर्थ र महत्त्व वर्णन गर्न ६.२ नेपालमा लैङ्गिक समानता र समताको अवस्था विश्लेषण गर्न ६.३ नेपालमा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसाबारे व्याख्या गर्न ६.४ नेपालमा यौनिक अल्पसङ्ख्यक र उनीहरूको जीवनका बारेमा छलफल गर्न ६.५ सामाजिक जीवनको अर्थ र महत्त्वको व्याख्या गर्न ६.६ नेपालमा सामाजिक जीवनशैली (दैनिक जीवन, तनाव र सामाजिक सञ्चारको प्रभाव) को व्याख्या गर्न ६.७ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्थाको विश्लेषण गर्न
७	किशोरावस्थाको यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य	७.१ किशोरावस्थाको अर्थ र प्रकारबारे बताउन ७.२ किशोरावस्थामा हुने शारीरिक र भावनात्मक परिवर्तनको व्याख्या गर्न ७.३ किशोरावस्थाको यौनिक व्यवहार र गलत यौनिक व्यवहार उल्लेख गर्न ७.४ नेपालमा किशोरावस्थाका मुद्दा र समस्याबारे विश्लेषण गर्न ७.५ सामाजिक विकासमा किशोरावस्थाको भूमिका र उत्तरदायित्वबारे पहिचान र बहन गर्न ७.६ यौनिकता शिक्षाको अवधारणा बताउन र किशोर किशोरीबिच बृहत् यौनिकता शिक्षाको महत्त्व वर्णन गर्न	७.१ प्रजनन स्वास्थ्यको अर्थ र महत्त्व स्पष्ट पार्न ७.२ प्रजनन स्वास्थ्यका मुख्य तत्व व्याख्या गर्न ७.३ गर्भपतनको अभ्यास र किशोरावस्थामा यसको जोखिम व्याख्या गर्न ७.४ महिनाबारीका बेलामा सरसफाइ व्यवस्थापनको आवश्यकता र तरिका व्याख्या गर्न ७.५ किशोरावस्थाको यौनिक र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारबारे विश्लेषण गर्न ७.६ किशोरावस्थामा प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षाको आवश्यकता वर्णन गर्न ७.७ नेपालमा हाल भइरहेको किशोरकिशोरीमैत्री प्रजनन स्वास्थ्य सेवा उल्लेख गर्न ७.८ सुरक्षित यौनिक व्यवहारको पहिचान र विश्लेषण गर्न
८	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र	८.१ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको अवधारणा र	८.१ जनसङ्ख्या र विकासको अवधारणा

	विकास	आवश्यकताबारे छलफल गर्न ८.२ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षबारे व्याख्या गर्न ८.३ नेपालमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका मुद्दा र समस्याबारे विश्लेषण गर्न ८.४ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोगबारे छलफल गर्न ८.५ नेपालको जनसङ्ख्या नीतिको व्याख्या गर्न ८.६ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि प्रेरणा र पुरस्कारको छलफल गर्न ८.७ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा विभिन्न सङ्घसंस्थाको भूमिका उल्लेख गर्न ८.८ नेपालको जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि किशोरकिशोरीहरूको भूमिका विश्लेषण गर्न	वर्णन गर्न ८.२ विकासका लागि आधारभूत सूचकाङ्कबारे उल्लेख गर्न ८.३ नेपालमा विकासको असमानताको पहिचान तथा व्याख्या गर्न ८.४ नेपालमा जनसङ्ख्या र गरिबीको तहबारे विश्लेषण गर्न ८.५ जनसङ्ख्या र विकासका मुख्य राष्ट्रिय मुद्दाहरू उल्लेख गर्न ८.६ नेपालमा सामाजिक समावेशीकरण र बहिष्करणको अवस्था व्याख्या गर्न ८.७ दिगो विकासको अवधारणाबारे वर्णन गर्न ८.८ दिगो विकासका लागि सक्रिय (१५ देखि ६४ वर्ष उमेर समूह) जनशक्तिको भूमिका विश्लेषण गर्न ८.९ दिगो विकास र जनसाङ्ख्यिक लाभाशौचिको सम्बन्ध व्याख्या गर्न
९	जनसङ्ख्या अध्ययनका लागि सामान्य सङ्ख्यात्मक पद्धति	९.१ वास्तविक सङ्ख्याको अवधारणको व्याख्या गर्न ९.२ निरपेक्ष सङ्ख्याको अवधारणको व्याख्या गर्न ९.३ सापेक्षित सङ्ख्या गणना गर्न ९.४ समूह र उपसमूहको गणना गर्न ९.५ घाताङ्कीय विश्लेषण गणना गर्न ९.६ सन्तुलित समीकरणको गणना गर्न ९.७ जनसङ्ख्या वृद्धिदर गणना गर्न ९.८ जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समयको गणना गर्न	९.१ बारम्बारता र क्रम तालिकीकरणको व्याख्या गर्न ९.२ विभिन्न रेखाचित्र र रेखाङ्कन निर्माण गर्न ९.३ मध्यमान मापन गर्न ९.४ विच्छेदन मापन गर्न ९.५ सामान्य सहसम्बन्ध र प्रतिगमन गणना गर्न ९.६ नमुना आकार तय गर्न र त्यसको निर्धारण गर्ने तरिकाबारे व्याख्या गर्न
१०	जनसङ्ख्या अध्ययनमा अनुसन्धानमुलक कार्य	१०.१ परियोजनाको अवधारणा र महत्त्व व्याख्या गर्न १०.२ परियोजना कार्यको ढाँचा बनउन १०.३ समूह निर्माण र शीर्षक तय गर्न १०.४ उद्देश्य र अध्ययन क्षेत्र निर्धारण गर्न १०.५ आवश्यक पर्ने द्वितीय स्रोतका	१०.१ अनुसन्धानको अवधारणा र महत्त्व उल्लेख गर्न १०.२ अनुसन्धान प्रतिवेदन लेखनको ढाँचा तयार पार्न १०.३ समूह निर्माण र अध्ययन शीर्षक तय गर्न १०.४ अध्ययन उद्देश्य र क्षेत्र निर्धारण गर्न

		तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न १०.६ तथ्याङ्क वर्णन र विश्लेषण गर्न १०.७ परियोजना प्रतिवेदन तयार गरी प्रस्तुत गर्न	१०.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि निर्माण गर्न १०.६ नमुना विधि निर्धारण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न १०.७ तथ्याङ्कको वर्णन र विश्लेषण गर्न १०.८ अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी प्रस्तुत गर्न
--	--	---	--

४ विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रम

एकाइ	विषयक्षेत्र	कक्षा ११	पाठ्यघण्टा	कक्षा १२	पाठ्यघण्टा
१	जनसङ्ख्या अध्ययन र सिद्धान्तहरू	१.१ जनसङ्ख्या अध्ययनको अर्थ र परिचय १.२ जनसङ्ख्या अध्ययनका उद्देश्यहरू १.३ जनसङ्ख्या अध्ययनको महत्त्व १.४ जनसङ्ख्या अध्ययनका क्षेत्र र आयामहरू १.५ जनसङ्ख्या अध्ययनको अन्य विषयहरूसँगको सम्बन्ध १.६ जनसङ्ख्या अध्ययन, जनसङ्ख्या शिक्षा र जनसङ्ख्याशास्त्र	१०	१.१ जनसाङ्ख्यिक सिद्धान्त १.२ माल्थसको जनसङ्ख्या सिद्धान्त १.३ मार्क्सको जनसङ्ख्यासम्बन्धी विचार १.४ आदर्श जनसङ्ख्या सिद्धान्त १.५ जनसाङ्ख्यिक सङ्क्रमणको सिद्धान्त	१०
२	जनसाङ्ख्यिक अवस्था	२.१. जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्क स्रोतको परिचय २.२ जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कका विभिन्न स्रोतहरू (जनगणना, पञ्जीकरण र नमुना सर्वेक्षण) २.३ नेपालमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर र आकार २.४ नेपालको जनसङ्ख्या संरचना (उमेर,	१०	२.१ विश्व जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धिदर २.२ विकसित देशको जनसङ्ख्या आकार, बनावट, वृद्धिदर तथा जन्म मृत्युको प्रवृत्ति (अमेरिका, नर्वे, जापान र अस्ट्रेलिया) २.३ विकासोन्मुख देशहरूको जनसङ्ख्या आकार, बनावट, वृद्धिदर तथा जन्ममृत्युको प्रवृत्ति (ब्राजिल, नाइजर,	१०

		लिङ्ग, जातजाति, धर्म र शिक्षा) २.५ नेपालको जनसङ्ख्या वितरण (भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेश र बसोबासको क्षेत्र) २.६ नेपालको जनघनत्वको अवस्था २.७ नेपालको उमेरअनुसार लिङ्ग अनुपात		इरान र थाइल्यान्ड) २.४ सार्क राष्ट्रको जनसङ्ख्या आकार, बनावट र वृद्धिदर तथा जन्ममृत्युको प्रवृत्ति २.५ विकसित र विकासोन्मुख देशको जनसङ्ख्या अवस्था तुलना आकार, वितरण र बनोटको विगत तथा वर्तमान अवस्था	
३	विवाह र प्रजनन	३.१ विवाहको अर्थ र महत्त्व ३.२ विवाहको प्रकार ३.३ नेपालमा चाँडो विवाहका निर्धारक तत्व ३.४ प्रजनन उर्वरताको अवधारणा र प्रकृति ३.५ प्रजननको अवधारणा र प्रक्रिया ३.६ प्रजनन र प्रजनन उर्वरताबिच भिन्नता	१०	३.१ प्रजनन मापकको अर्थ ३.२ विवाहको मापक : कोरा विवाह दर (CMR), उमेर विशिष्ट विवाह दर (ASMR) ३.३ प्रजननको मापक : कोरा जन्म दर (CBR), साधारण प्रजनन दर (GFR), उमेर विशिष्ट प्रजनन दर, कुल प्रजनन दर (ASFR) ३.४ नेपालको प्रजनन विविधता : शिक्षा, भौगोलिक क्षेत्र, बसोबास क्षेत्र र प्रदेशका आधारमा	१०
४	रुग्णता र मृत्यु	४.१ रुग्णताको अर्थ र निर्धारक तत्वहरू ४.२ मृत्युको अवधारणा र प्रक्रिया ४.३ मृत्युका निर्धारक तत्वहरू ४.४ नेपालमा मृत्यु दर घट्नुका कारण ४.५ रुग्णता र मृत्युबिच भिन्नता ४.६ अमेरिका, जापान, क्यानडा नर्वे, नाइजर, चाड, भारत, पाकिस्तान र	१२	४.१ मृत्यु मापनको अर्थ ४.२ रुग्णता मापन : कोरा घटना दर (CIR), कोरा प्रसार दर (CPR) ४.३ मृत्यु मापन : कोरा मृत्यु दर (CDR), उमेर विशिष्ट मृत्यु दर (ASDR), नवजात शिशु मृत्यु दर (IMR) र मातृमृत्यु अनुपात (MMR) ४.४ नेपालमा मृत्युको विविधता : शिक्षा, स्वास्थ्य, भौगोलिक क्षेत्र, बसोबास क्षेत्र, प्रदेश र पहिलो बच्चा जन्माउँदा आमाको	१२

		अफगानिस्तानको मृत्युको तह र प्रवृत्ति ४.७ नेपालमा मृत्युको तह र प्रवृत्ति : नवजात र बाल मृत्यु दर		उमेर ४.५ नेपालमा औसत उमेर अवस्था र औसत उमेर बढ्नुको कारण	
५	बसाइँसराइ र सहरीकरण	५.१ बसाइँसराइको अर्थ र महत्त्व ५.२ बसाइँसराइको प्रकार ५.३ बसाइँसराइको कारण, परिणाम र यसले गर्दा जाने र आउने ठाउँमा पार्ने प्रभाव ५.४ प्रतिभा पलायन, प्रतिभा उपलब्धि र यसको प्रभाव ५.५ नेपालमा बसाइँसराइको तह र प्रवृत्ति ५.६ सहरीकरणको अर्थ र महत्त्व ५.७ नेपालको सहरीकरणको प्रकार	१२	५.१ बसाइँसराइका मापकको अर्थ ५.२ आन्तरिक बसाइँसराइका मापक : आन्तरिक बसाइँसराइ (IMR), बाह्य बसाइँसराइ (OMR), कुल बसाइँसराइ (GMR) र खुद बसाइँसराइ (NMR) ५.३ अन्तराष्ट्रिय बसाइँसराइका मापक : आप्रवासन दर (IMR), प्रवासन दर (EMR), कुल बसाइँसराइ दर (GMR) र खुद बसाइँसराइ दर (NMR) ५.४ गाउँ र सहर सम्बन्ध ५.५ नेपालको सहरीकरणको तह र प्रवृत्ति	१२
६	परिवार, लैङ्गिकता र सामाजिक जीवन	६.१ परिवार र पारिवारिक जीवनको अर्थ ६.२ पारिवारिक जीवनको आवश्यकता र महत्त्व ६.३ परिवारको प्रकार र समाजमा परिवारको प्रभाव ६.४ परिवारमा बालबालिकाको महत्त्व ६.५ व्यवस्थित परिवारमा पारिवारिक सदस्यहरूको भूमिका र उत्तरदायित्व ६.६ परिवारमा महिला र बालबालिका र	१२	६.१ लैङ्गिकताको अर्थ र महत्त्व ६.२ नेपालमा लैङ्गिक समानता र समता ६.३ नेपालमा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा (महिला र पुरुष) ६.४ नेपालमा यौनिक अल्पसङ्ख्यक (LGBTIQA) र उनीहरूको जीवनशैली ६.५ सामाजिक जीवनको अर्थ र महत्त्व ६.६ नेपालमा सामाजिक जीवनशैली (दैनिक जीवन, तनाव र सामाजिक	१२

		उनीहरूको अधिकार ६.७ ज्येष्ठ नागरिक र परिवारमा ज्येष्ठ नागरिकको महत्व ६.८ ज्येष्ठ नागरिकको स्यारसुसार ६.९ परिवारमा अन्तरपुस्ता सहभागिता		संञ्जालको प्रभाव) ६.७ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू	
७	किशोरावस्थाको यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य	७.१ किशोरावस्थाको अर्थ र प्रकार ७.२ किशोरावस्थामा हुने शारीरिक र भावनात्मक परिवर्तन ७.३ किशोरावस्थाको यौनिक व्यवहार र गलत यौनिक व्यवहार ७.४ नेपालमा किशोरावस्थाका मुद्दा र समस्या ७.५ सामाजिक विकासका लागि किशोरकिशोरीको भूमिका र उत्तरदायित्व ७.६ यौनिकता शिक्षाको अवधारणा र महत्व ७.७ बृहत् यौनिकता शिक्षाको अर्थ र मुख्य अवधारणा ७.८ किशोरावस्थामा बृहत् यौनिकता शिक्षाको महत्व	१२	७.१ प्रजनन स्वास्थ्यको अर्थ र महत्व ७.२ यौनिक तथा प्रजनन स्वास्थ्यका मुख्य घटक ७.३ गर्भपतन, गर्भपतनको अभ्यास र किशोरावस्थामा यसको जोखिम ७.४ महिनाबारीका बेलामा सरसफाई व्यवस्थापन ७.५ किशोरावस्थाको यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ७.६ किशोरावस्थामा प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षाको आवश्यकता ७.७ नेपालमा हालको किशोरकिशोरी मैत्री प्रजनन स्वास्थ्य सेवा ७.८ सुरक्षित यौनिक व्यवहार	१२
८	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र विकास	८.१ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको अवधारणा र आवश्यकता ८.२ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षहरू	१२	८.१ जनसङ्ख्या र विकासको अवधारणा ८.२ विकासका लागि आधारभूत सूचकहरू ८.३ नेपालमा विकास असमानता ८.४ नेपालमा जनसङ्ख्या र	१२

		८.३ नेपालमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका मुद्दा र समस्याहरू ८.४ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग ८.५ नेपालको जनसङ्ख्या नीति ८.६ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि प्रेरणा र पुरस्कार ८.७ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका विभिन्न सङ्घसंस्थाको भूमिका ८.८ नेपालमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि किशोरकिशोरीहरूको भूमिका		गरिबी तह ८.५ जनसङ्ख्या र विकासका मुख्य राष्ट्रिय मुद्दाहरू ८.६ विकासमा सामाजिक समावेशीकरण र बहिष्करण ८.७ दिगो विकासको अवधारणा र महत्त्व ८.८ दिगो विकासका लागि सक्रिय जनशक्तिको भूमिका ८.९ दिगो विकास र जनसाङ्ख्यिक लाभांशको सम्बन्ध	
९	जनसङ्ख्या अध्ययनका लागि सामान्य सङ्ख्यात्मक पद्धति	९.१ सङ्ख्या प्रणालीको अवधारणा, गणना र प्रयोग ९.२ दर, अनुपात र प्रतिशतको गणना ९.३ समूहको अवधारणा र यसका गुणहरू ९.४ लघुगणक विश्लेषण, यसको गुण र प्रयोग ९.५ सन्तुलित समीकरणको गणना ९.६ जनसङ्ख्या वृद्धिदर (अङ्क गणितीय, ज्यामितीय, घाताङ्कीय विधि) ९.७ जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने समयको गणना	१५	९.१ बारम्बारता र क्रम तालिकीकरणको अवधारणा ९.२ विभिन्न रेखाचित्र र रेखाङ्कनको निर्माण (सामान्य रेखाचित्र, बहुगुणी रेखाचित्र, र वृत्तचित्र) ९.३ मध्यमान मापन र यसको प्रयोग (मध्यक, मध्यिका र रीत) ९.४ विच्छेदन मापन र यसको प्रयोग (सामान्य श्रेणी र विचलन) ९.५ सहसम्बन्ध र प्रतिगमनको अवधारणा र गणना ९.६ नमुना छनोट विधि तथा सामान्य नमुना आकारको निर्धारण विधि	१५
१०	जनसङ्ख्या अध्ययनमा	१०.१ परियोजनाको	१५	१०.१ अनुसन्धानको अवधारणा	१५

परियोजना कार्य र अनुसन्धान	अवधारणा र महत्त्व १०.२ परियोजना कार्यको ढाँचा १०.३ समूह निर्माण र शीर्षकबारे छलफल १०.४ अध्ययन उद्देश्य र अध्ययन क्षेत्र निर्धारण १०.५ आवश्यक पर्ने द्वितीय स्रोतका तथ्याङ्क सङ्कलन १०.६ तथ्याङ्कबारे छलफल र विश्लेषण १०.७ परियोजना प्रतिवेदन तयार र प्रस्तुति	र महत्त्व १०.२ अनुसन्धान प्रतिवेदन लेखन सम्बन्धी सामान्य खाका १०.३ समूह निर्माण र अध्ययन शीर्षक १०.४ अध्ययन उद्देश्य र क्षेत्र निर्धारण १०.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि १०.६ अध्ययनका लागि नमुना छनोट १०.७ तथ्याङ्क सङ्कलन १०.८ तथ्याङ्क वर्णन र विश्लेषण १०.९ अध्ययन प्रतिवेदन लेखन र प्रस्तुति	
जम्मा		१२०	जम्मा १२०

५. प्रयोगात्मक तथा परियोजना कार्य

कक्षा ११ र १२ मा प्रयोगात्मक कार्यअन्तर्गत सञ्चालन गर्न सकिने केही सम्भाव्य क्रियाकलापहरू निम्नअनुसार छन् :

क्र.सं.	कक्षा ११			कक्षा १२		
	विषयक्षेत्र	प्रयोगात्मक कार्य विवरण	पाठ्य घण्टा	विषयक्षेत्र	प्रयोगात्मक कार्य विवरण	पाठ्य घण्टा
१	जनसङ्ख्या अध्ययन र सिद्धान्तहरू	जनसङ्ख्या शिक्षा, जनसङ्ख्या शास्त्र र जनसङ्ख्या अध्ययन बिचमा समानता भिन्नताहरू टिपोट गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२	१. जनसङ्ख्या अध्ययन र सिद्धान्तहरू	हाम्रो देशको जनसङ्ख्या वृद्धिदरको प्रवृत्ति र त्यसबाट सिर्जना भएका विभिन्न समस्याहरू माल्थसको सिद्धान्त अनुरूप मिले नमिलेको विश्लेषण गरी कक्षाका साथीहरूबिच छलफल गरी	२

					प्राप्त निष्कर्षका आधारमा प्रतिवेदन लेखी प्रस्तुत गर्ने	
	२.जनसाङ्ख्यिक अवस्था	आफ्नो समुदाय वा टोलमा गई कुनै पन्ध्रओटा घरको मानिसहरूको लगत लिई लिङ्ग तथा धर्मको विवरण तयार पारेर तालिका, स्तम्भ चित्र वा वृत्त चित्रमा प्रस्तुत गर्ने	४	जनसाङ्ख्यिक अवस्था	विश्वको जनसङ्ख्यालाई विकसित र विकासोन्मुख देशमा विभाजन गरी निम्नलिखित बुँदाहरूको आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्ने : १.कोरा जन्म दर २.कोरा मृत्यु दर ३.जनसङ्ख्या वृद्धिदर ४.शिशु मृत्यु दर ५.कुल प्रजनन दर	४
	३. विवाह र प्रजनन	आफ्नो परिवारका विवाहित सदस्य तथा दुई छिमेकीका विवाहित सदस्यले कुन प्रकारको विवाह गरेको हो, सोधी विवरण तयार पारेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२	विवाह र प्रजनन	मुलकी फौजदारी (संहिता) ऐन २०७४ ले विवाह गर्ने उमेर २० वर्ष तोके पनि हाम्रो समाजमा अझै पनि त्यो भन्दा अघि नै विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ, यसलाई रोक्ने सन्दर्भमा तपाईंको भूमिका कस्तो रहन्छ, कक्षामा साथीहरूका बिचमा छलफल गरी प्राप्त विचारहरू कक्षामा प्रस्तुत	२

					गर्ने	
	४. रुग्णता र मृत्यु	रुग्णताले मृत्युलाई निम्त्याउँछ भन्ने विषयमा कक्षामा शिक्षकको सहजीकरणमा वक्तृत्व कला प्रतियोगिता सञ्चालन गर्ने	२	रुग्णता र मृत्यु	नेपालमा मानिसको औसत आयु बढ्नुका कारणहरू उल्लेख गरी प्रतिवेदन तयार गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२
	५. बसाइँसराइ र सहरीकरण	मानिसहरू बसाइँ सरेर प्रक्रियामा कुनै पनि ठाउँका आकर्षण र विकर्षणका तत्त्वहरूले पार्ने प्रभावका बुँदाहरू टिपोट गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२	बसाइँसराइ र सहरीकरण	दुर्गम गाँउमा एउटी गर्भवती महिलाले सामान्य समस्याका कारण जीवन गुमाउनु परेको र सेवा सुविधाको उपलब्धता सहज भएको ठाँउमा गर्भवती महिलाको मर्ने परिस्थितिमा समेत बाँच्न सफल भएको घटनालाई समेटेर त्यसका कारण उल्लेख गरी एउटा कथा लेखेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२
	६. परिवार, लैङ्गिकता र सामाजिक जीवन	आफ्नो समुदायका १० व्यक्तिलाई सोधी किशोरकिशोरीहरू र अभिभावकका बिचमा विचार नमिल्नुका कारणहरू खोजी गरी प्राप्त निष्कर्ष कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	४	परिवार, लैङ्गिकता र सामाजिक जीवन	आफ्नो समुदायमा लैङ्गिक समानता र समता कायम गर्न भएका प्रयासहरू खोजेर प्राप्त निष्कर्ष कक्षामा प्रस्तुत गर्ने तथा साथीहरूका प्रस्तुतिसँग तुलना गर्ने	२
७	किशोरवस्थाको यौनिकता र प्रजनन	सामाजिक सद्भावको आधार किशोर किशोरीले अपनाउने स्वस्थ यौन व्यवहार भन्ने	२	७. किशोरावस्थाको यौनिकता	आफ्ना पाँचजना साथीहरूलाई सोधेर उनीहरूका	२

	स्वास्थ्य	शीर्षकमा संवाद तयार गरी कक्षामा अभिनय गर्ने		र प्रजनन स्वास्थ्य	घरका महिलाहरूलाई रजस्वला हुँदा के कस्ता व्यवहार गर्ने गरिएको छ भन्ने प्रश्न सोधी प्राप्त जवाफ सङ्कलन गरेर रजस्वला भएका का बेलामा सरसफाइ र व्यवस्थापनका बारेमा एउटा छोटो प्रतिवेदन तयार गर्ने	
८	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र विकास	समुदायमा रहेका जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि कार्यरत दुईओटा संस्थाहरूको नाम लेखी ती संस्थाका काम टिपोट गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	२	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र विकास	इन्टरनेट वा अन्य सामग्रीको उपयोग गरी नेपालको कुनै भागको विकास (सडक, विद्युत् आदि) का गतिविधि खोजी गर्ने र आफ्नो क्षेत्रका विकास गतिविधिसँग तुलना गरी तालिकामा प्रस्तुत गर्ने	४
९	जनसङ्ख्या अध्ययनका लागि सामान्य सङ्ख्यात्मक पद्धति	आफ्नो गाउँपालिका/नगरपालिका गएर एक वर्षभरिको कुल जनसङ्ख्या, जीवित जन्म भएका शिशुहरूको र मृत्यु भएका मानिसहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी सोका आधारमा जनसङ्ख्याको प्राकृतिक वृद्धिदर पत्ता लगाई जनगणनाको तथ्याङ्कसँग तुलना गरेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने	४	जनसङ्ख्या अध्ययनका लागि सामान्य सङ्ख्यात्मक पद्धति	आफ्नो विद्यालयको प्रशासनबाट कक्षागत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रत्येक कक्षाका छात्र, छात्रा र जम्मा सङ्ख्याको आधारमा स्तम्भचित्र र रेखाचित्र बनाई प्रस्तुत गर्ने	४
१०	जनसङ्ख्या	समाजका जानकारलाई सोधी	१६	जनसङ्ख्या	आफ्नो गाँउ,	१६

जनसङ्ख्या अध्ययनमा परियोजना कार्य र अनुसन्धान	आफ्नो समुदायमा विगत १० वर्षमा जनसङ्ख्या वृद्धिको अवस्था सङ्कलन गरी त्यसले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोगमा पारेको असर विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार पारेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने		जनसङ्ख्या अध्ययनमा परियोजना कार्य र अनुसन्धान	सहर, बसोबास इलाका र क्षेत्रमा आन्तरिक बसाइसराइ रोकनका लागि स्थानीय तवरबाट गर्नुपर्ने कार्यका विषयमा निम्नलिखित बुँदाहरूका आधारमा अनुसन्धान प्रतिवेदन लेख्ने (क) परिचय (ख) उद्देश्य (ग) कार्यक्रम (घ) विकास (ङ) फाइदा (च) बेफाइदा (छ) निष्कर्ष/ सुझाव	
		४०			४०

६. सिकाइ सहजीकरण विधि तथा प्रक्रिया

जनसङ्ख्या अध्ययन विषयले व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राष्ट्र र विश्वको जनसङ्ख्या आकार, वृद्धि, संरचना, वितरण र विकासका मुख्य पक्षलाई परिपुष्ट गर्नुका साथै व्यवस्थित जीवनशैली अपनाउन प्रेरित गर्छ । यस विषयको सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा निर्धारित विषयवस्तुको सन्तुलित रूपमा छनोट र प्रयोग गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । विशेषतः “गरेर सिक” (learning by doing) को सिद्धान्तअनुसार जनसङ्ख्या अध्ययन विषयका सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलापलाई अर्थपूर्ण, रुचिकर र प्रभावकारी बनाउन विषयवस्तुको प्रकृतिअनुसारको शिक्षण विधिको छनोट र प्रयोग गर्नुपर्छ । शिक्षण विधिको छनोट गर्दा विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, स्तर, उमेर आदिलाई ध्यान दिई विद्यार्थीलाई नै सहभागी गराएर विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि प्रयोग गरी बढीभन्दा बढी ज्ञान र सिप विकास गराउनुपर्दछ । शिक्षकले सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरी विद्यार्थीलाई परियोजना कार्य (project work) का रूपमा स्थलगत अध्ययन भ्रमण, सामग्री सङ्कलन, अध्ययन तथा विश्लेषण, सिकाइलाई व्यवहारमा प्रदर्शन जस्ता पक्षमा जोड दिन आवश्यक हुन्छ ।

यस विषयको सहजीकरण गर्दा शिक्षकले स्थानीय क्षेत्रका अनुभव, स्थलगत अध्ययन, अवधारणा तथा रहनसहनमा ध्यान दिनुपर्दछ । यो प्रयोगात्मक विषय भएकाले प्रदर्शन, अवलोकन र उपयोगलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्दछ । सैद्धान्तिक विषयवस्तुको प्रस्तुतिपछि विद्यार्थीहरूलाई यथासम्भव उदाहरण, अवलोकन अध्ययन भ्रमण एवम् प्रयोगात्मक कार्य गर्न लगाउनुपर्दछ । सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा विद्यार्थीमा समझदारी, क्रियात्मक सोचाइ तथा प्रयोगात्मक सिप र अभिवृत्तिको विकास गर्ने क्रियाकलापलाई जोड दिनुपर्छ । सिकाइ सहजीकरणका क्रममा विद्यालयमा उपलब्ध हुन नसक्ने सामग्री र तिनीहरूको प्रयोगका सम्बन्धमा सामुदायिक स्रोत र अभिभावकसँग सम्पर्क गर्नुपर्छ । यस्ता स्रोतहरूको प्रयोग गर्दा सम्बन्धित ठाउँमा नै लगेर तिनको प्रयोग र सञ्चालित क्रियाकलाप आवश्यकतानुसार प्रदर्शन गर्नुपर्छ । शिक्षकले

कुनै पनि शिक्षण विधि अपनाउनुभन्दा पहिले विद्यार्थीको बुझ्ने क्षमता र परिपक्वता, आफूले रोजेका विधिहरूबाट अध्यापन सफल हुने विश्वास, सफलता प्राप्तिका लागि विद्यार्थीमा अभिरुचि जागरण, विद्यार्थीमा सिर्जनशील रूपमा विचार गर्ने र सहयोग गर्ने भावना, स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुने साधन स्रोत तथा विज्ञको अवस्था जस्ता पक्षमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । यस विषयमा सिकाइ सहजीकरण गर्दा विभिन्न प्रकारका विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षण विधिहरू प्रयोग गर्नुपर्छ, जस्तै : प्रश्नोत्तर विधि, प्रदर्शन विधि, समस्या समाधान विधि, छलफल विधि, अवलोकन विधि, खोज विधि, परियोजना विधि, प्रयोगात्मक विधि, क्षेत्र भ्रमण विधि, आगमन विधि, घटना अध्ययन विधि आदि ।

शिक्षकले सिकाइ कार्यको सहजीकरण गर्दा विद्यार्थीको उमेर, तह, रुचि, बहु बौद्धिकता, मनोविज्ञान, सामाजिक पृष्ठभूमि, विद्यार्थी सङ्ख्या, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता आदि समेतलाई ध्यान दिँदै स्थानीय परिवेश, विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरूपका आधारमा सिकाइ सहजीकरणमा विविधता ल्याउन सकिने छ । विद्यार्थीलाई समस्या समाधान गर्न गाह्रो अप्ठ्यारो परेको अवस्थामा उनीहरूको कमीकमजोरीलाई राम्ररी केलाई विद्यार्थीहरूको सहभागिता एवम् सामूहिक तथा सहयोगात्मक सिकाइलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने छ । विषय शिक्षणका क्रममा सूचना प्रविधिको समेत सहयोग लिएर सिक्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्ने छ । विद्यार्थीहरू सिर्जना र प्रतिभाका भण्डार भएकाले उनीहरूका प्रतिभा प्रष्फुटनका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने छ ।

७. विद्यार्थी मूल्याङ्कन

विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्न निर्माणात्मक र निर्णयात्मक दुवै प्रकारको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने छ । विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि सुधारका लागि कक्षा शिक्षणकै क्रममा कक्षाकार्य, परियोजना कार्य, प्रस्तुतीकरण, उपलब्धि परीक्षा जस्ता क्रियाकलाप गराई सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक ज्ञान तथा सिप हासिल गराउन आवश्यक छ । यसको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन तथा विद्यार्थीको सिकाइस्तर सुधार गर्न सिकाइ सहजीकरण क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा निर्माणात्मक मूल्याङ्कनलाई उपयोग गर्नुपर्छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको सिकाइ उपलब्धिको निश्चित भारलाई निर्णयात्मक मूल्याङ्कनमा समेत जोडिने छ ।

पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्यअनुरूप विद्यार्थीहरूले ज्ञान, सिप तथा अभिवृत्ति प्राप्त गर्न सके सकेन भन्ने कुरा पत्ता लगाउने महत्त्वपूर्ण संयन्त्र मूल्याङ्कन हो । विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन गर्दा सिकाइ उपलब्धिहरूलाई ध्यान दिई सक्षमता र सिकाइ उपलब्धिअनुरूप सिकाइको सबै स्तरलाई समेटेर गर्नुपर्दछ । आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कनमार्फत यस विषयको मूल्याङ्कन हुने छ । कुल पाठ्यघण्टामध्ये २५ प्रतिशत आन्तरिक र ७५ प्रतिशत बाह्य मूल्याङ्कन हुने छ । यसै गरी बाह्य मूल्याङ्कनअन्तर्गत लिखित परीक्षा सञ्चालन हुने छ । विद्यार्थी मूल्याङ्कनअन्तर्गत निर्माणात्मक र निर्णयात्मक मूल्याङ्कन दुवै तरिकाबाट नै गरिने छ । यस विषयका पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका तहगत सक्षमताहरू, कक्षागत सिकाइ उपलब्धि र तिनका विषयवस्तु, सोसँग सम्बन्धित सिप, सिकाइ सहभागिता र सिकाइ सक्रियताका आधारमा विद्यार्थीहरूको सिकाइको मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।

(क) आन्तरिक मूल्याङ्कन

विषय शिक्षकले विद्यार्थीको समय समयमा परीक्षा, कक्षाकोठाको प्रस्तुति, परियोजना कार्य, छलफल र कक्षाकार्यका आधारमा मूल्याङ्कन गरिन्छ । विषय शिक्षकले कक्षाकोठामा गर्ने आन्तरिक मूल्याङ्कन विद्यार्थीको पृष्ठपोषणका लागि हुने छ । कुल भारमध्ये २५ प्रतिशतको आन्तरिक मूल्याङ्कनबाट हुने छ । आन्तरिक मूल्याङ्कन अङ्कलाई निम्नानुसार छुट्याइएको छ ।

कक्षा ११ र १२

क्र.स	आधार	अङ्क
१	कक्षा सहभागिता	३
२	कक्षा परीक्षा (त्रैमासिक परीक्षाबाट)	६

३	जनसङ्ख्या अध्ययनसम्बन्धी परियोजना कार्यको मूल्याङ्कन	१६
जम्मा		२५

(ख) बाह्य मूल्याङ्कन

यस विषयमा कक्षा ११ र १२ प्रत्येकमा कुल भारमध्ये ७५ प्रतिशत भार बाह्य मूल्याङ्कन हुने छ । कक्षा ११ र १२ प्रत्येक कक्षामा लागि लिइने परीक्षाका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले तयार गरेको विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार प्रश्नपत्र निर्माण गर्नुपर्ने छ । यस विषयको परीक्षामा विशेष गरेर ज्ञान/बोध, समस्या समाधान, समालोचनात्मक, सिर्जनासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधिने छन् । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका उद्देश्यअनुरूप विद्यार्थीहरूले ज्ञान, सिप, अभिवृत्ति प्राप्त गरे नगरेको मूल्याङ्कन गरिन्छ ।